UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

● वर्ष : ९० ● मार्च २०२२ ● पुरवणी मराठी विशेषांक ०२

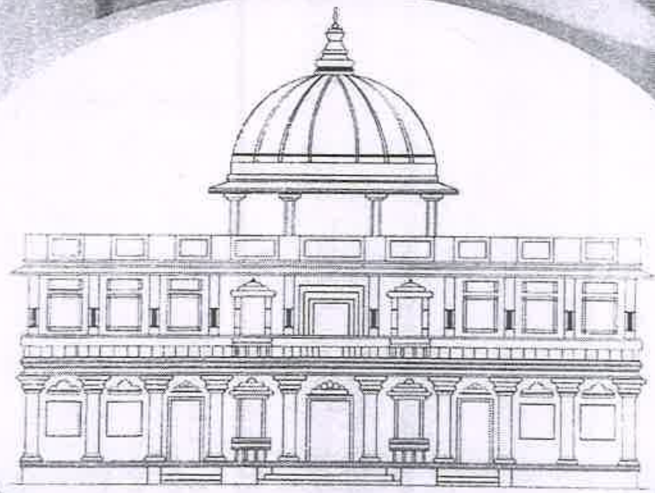

इतिहासाचार्य वि. का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

21-22

(50)

K.A.A.N.M.Sonawane Arts,Comm.& Sci. College SATANA 423301 NASHIK

UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे,
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

मार्च विशेषांक : २०२२ पुरवणी मराठी विशेषांक ०२

● संपादक मंडळ ●

• प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे • प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा • प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

● अतिथी संपादक ●

डॉ. अभयकुमार रमेश खैरनार डॉ. पंढरीनाथ शिवदास पाटील
डॉ. दिपक दशरथ देवरे डॉ. निलेश एकनाथ पाटील

● प्रकाशक ●

श्री. संजय मुंदडा
कार्याध्यक्ष

इ.वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे-४२४ ००१
दूरध्वनी : (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ
सकाळी ९.३० ते १.००
संध्याकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

वार्षिक वर्गणी ₹ रु.५००/-
आजीव वर्गणी ₹ ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सुचना: संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक,ड्राफ्ट वगैरे ''संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ धुळे'' या नावाने पाठवावी

या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

(51)

✲ अनुक्रमणिका ✲

अ.नं.	लेख व लेखकाचे नांव	क्रमांक
	मराठी कादंबरीतील शोषितांचे चित्रण / डॉ.संदिप जोतिराम भुयेकर,	१
१.	साठोत्तरी साहित्य आणि समाज : उत्तर आधुनिक अनुबंध / प्रा.डॉ.संदीप कडू माळी	६
२.	साहित्य आणि समाज : एक अनुबंध / प्रा.डॉ.वाल्मिक शंकर आढावे	१०
३.	कोकणची संस्कृती, समाज आणि लोकमानस / डॉ.विकास पाटील	१४
४.	खानदेशी समाज दर्शनाची वास्तव अभिव्यक्ती आणि अशोक कोळी यांची कथा / डॉ.निलेश पाटील	१८
५.	बन्धू माधवांच्या कथेतील सामाजिक व सांस्कृतिक तत्वज्ञानाचे शिंपण/प्रा.डॉ.अनिलकुमार पगारे	२५
६.	'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट'या कादंबरीतील बदलते ग्रामविश्व/प्रा.डॉ.भैय्या पाटील	३०
७.	भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेतील मानसिक आरोग्य एक सामाजिक समस्या/प्रा.डॉ.आर.एस.पवार	३४
८.	कवी भुजंग मेश्राम यांच्या 'उलगुलान' या काव्यसंग्रहातील आदिवासी समाजदर्शन/प्रा.डॉ.व्ही.एस.आढावे,सुनिल वसावे	३८
९.	समकालीन मराठी ग्रामीण कवितेतील उद्ध्वस्त खेड्यांचे चित्रण करणारी कविता / डॉ.अक्षय किशोर घोरपडे,	४३
१०.	भारतातील मांग/मातंग जातीची उत्पती, सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थिती व भौगोलिक स्थिती व भौगोलिक वितरणाचा अभ्यास / डॉ. प्रल्हाद यादव मगरे	४९
११.	कोरोना महामारीच्या काळातील मृत्यु दराचा लोकसंख्या भूगोलाच्या दृष्टीने केलेला विश्लेषणात्मक अभ्यास/प्रा.संजय घोडसे	५६
१२.	मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील उद्योगधंदे- एक अभ्यास/ प्रा.डॉ.शरद भामरे, प्रा.डॉ.निलेश पाटील	६१
१३.	ग्रामीण साहित्य लेखनातून भौगोलिक परिस्थितीचे अवलोकन/ डॉ.अजिनाथ नानाराव जिवरग	६४
१४.	धनगर समाजाची संस्कृती परंपरा व चालीरीती यांचा आढावा/प्रा.डॉ.दिलीप पाटील	६८
१५.	लेखक पत्नींच्या आत्मचरित्रातील भावदर्शन / डॉ.नहेश बावधनकर	७२
१६.	साहित्य, समाज आणि संस्कृती / प्रा.डॉ.सचिन पाटील	७७
१७.	मराठी विज्ञान साहित्य, स्वरूप आणि वाटचाल / अश्विनी अनिल पालवे, डॉ.वसंत शेकडे	८१
१८.	लोकमान्य टिळकांचे राजकीय व सामाजिक विचारधन/ डॉ.संभाजी पाटील	८७
१९.	संत एकनाथांच्या भारूडांतील लोकविश्वास व लोककल्पनांतील लोकभ्रम/स्वाती लवंगे,डॉ.दिलीप पवार	९५
२०.	हास्यमालिकांची सामाजिकता व जनसामान्यांची मनोभुमिका आणि अपेक्षा !/ प्रा.पं.घनःश्याम थोरात	१०२
२१.	इतिहास व लोकसंस्कृती / प्रा.डॉ.रमाकांत चौधरी	१०६
२२.	तमाशातील लोककलावंतांची भाषा, सामाजिक, सांस्कृतिक स्थिती गती /प्रा.डॉ. विनोद वासुदेव उपर्वट	११०
२३.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि शिक्षण यावरील महात्मा गांधीजींच्या प्रायोगिक शिक्षण योजना 'नई तालीम' योजनेचा प्रभाव/डॉ. रावसाहेब शेळके	११६
२४.	डिजिटल इंडिया आणि त्याचा समाज जीवनावर होणारा परिणाम / डॉ.आर.एस.वानखेडे, डॉ.अरविंद बडगुजर	१२२
२५.	१९९० नंतर ची मराठी विज्ञान कादंबरी बदलते : समाज वास्तव / डॉ. वंदना लव्हाळे	१२६
२६.		

संत एकनाथांच्या भारूडांतील लोकविश्वास व लोककल्पनांतील लोकभ्रम

स्वाती वासुदेव लवंगे
संशोधक विद्यार्थिनी
मराठी विभाग व संशोधन केंद्र,
के. टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

डॉ. दिलीप पवार
संशोधन मार्गदर्शक
मराठी विभागप्रमुख व संशोधन केंद्र समन्वयक
के. टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक

संत एकनाथांच्या भारूडांमधून लोकदेवताविषयक श्रद्धा, लोकरूढी, लोकविधींची लोकतत्त्वे जशी आढळतात तसेच त्यांनी भारूडांमधून ज्या प्रतिमा, प्रतिके योजिलेली आहेत त्यातूनदेखील श्रद्धा-अंधश्रद्धा, लोकविश्वास, लोकभ्रम या संदर्भातील लोकतत्त्वे प्रवाही असल्याचे लक्षात येते. लोकविश्वास, रूढी या माणसाच्या श्रद्धेतून निर्माण होतात. त्या रूढी निर्माण होण्यामागे बऱ्याच वेळा काहीतरी तात्कालिक कारण असते. मात्र काळ बदलला तरी बऱ्याच वेळा जुन्याच रूढी पुढे चालत राहतात व कालौघात त्या निरर्थक ठरतात. लोकविश्वासातून निर्माण झालेली लोकश्रद्धा, लोकश्रद्धेतून निर्माण झालेल्या रूढी आणि निसर्गातील दैवी आणि आसुरी शक्तींच्या निमित्ताने निर्माण झालेले विधीसंकेत यांच्यात एक परस्पर संबंध दिसून येतो. बऱ्याच वेळा निसर्गातील सृष्ट आणि दुष्ट शक्ती या देखील केवळ कल्पनेचाच भाग ठरतात.

माणसाच्या मनातील भीती आणि असुरक्षितता यामुळे माणूस श्रद्धेला बळी पडतो. मनातील भीतीपोटी निर्माण झालेल्या शुभ-अशुभ शक्तींबद्दल व कल्पनांबद्दल मानसिक आधाराच्या पलीकडे कोणतीही तर्काधिष्ठित फलश्रुती सांगता येत नाही. तरीही अशा रूढी, विधी, लोकविश्वास पिढ्यानपिढ्या चालत राहतात, समाजाकडून जोपासल्या जातात. लोक विश्वासातील या अंधश्रद्धांनाच लोकभ्रम असे म्हणता येईल. डॉ. म. सु. पगारे लिहितात, लोकविश्वास हा श्रद्धात्मक भाग आहे. एखाद्या देवतेविषयी आदर मनात ठेवून त्या देवतेच्या उत्सवांच्या निमित्ताने रूढी पाळणे अशी ही लोकविश्वास संकल्पना आहे. म्हणजेच रूढी परंपरागत पद्धतीने पाळल्या जातात, परंतु त्या अगोदर रुढींच्या मुळाशी लोकविश्वास असलेला आपणाला दिसतो. हा लोकविश्वास वृद्धिंगत होत म्हणजे रूढी बनते आणि ती पुढे परंपरेने चालत राहते. लोकां श्रद्धात्मक दृष्ट्या योग्य जरी असला, तरी त्यामध्ये अंधश्र नाही असे नाही. उलट या लोकविश्वासात अंधश्रद्धेचा जास्त प्रमाणात असण्याची शक्यता असते. त्यालाच असेही म्हणता येईल. लोकविश्वास ग्रामीण लोकांच्या अशिक्षितांच्या बौद्धिक कुवतीतून उदयास आलेला असतो त्याला तर्काधिष्ठित बैठक नसल्याचीच शक्यता जास्त सारासार विचार, विवेकाची क्षमता ही शिक्षणाने माणसा होते. हे शिक्षण मग औपचारिक किंवा अनौपचारिक असू शकते. अशिक्षित, अडाणी माणसे सत्याच्या शोधा विचार, तर्क करण्याची शक्यता कमीच असते. त्यामु भीतीपोटी निर्माण झालेले लोकभ्रम ही माणसे सहज स्वी संत एकनाथकालीन समाज हा आजच्या तुलनेत अधिक अडाणी, ज्ञान-विज्ञानाचा परिचय नसलेला समाज होता. लोकविश्वास, लोककल्पना, श्रद्धा-अंधश्रद्धा व लोकभ्रम लोकतत्त्वरूपाने त्यामुळेच प्रवाहित होत्या. संत एकनाथांनी रूपकात्मक भारूडांमधून कैकाय-शकून, सरोदा, शंखांग, भूत आदी विषयानुषंगाने ही लोकतत्त्वे वापरलेली आहे

कैकाय / शकून :

शकुन या भारूडातून शकून सांगणारी कैकाय येते.

मी निर्गुण निराकार दादा माहूर माझें गांव । शकु
आलें यमाई माझें नांव ।

तये नगरीं वस्ती केली मी तरी आलें एकभावें ।
ऐसा माझा शकुन दादा चित्त देऊन ऐकावें ।।१।।
कैकाय कैकाय बाबा दुरील माझा देश ।
शकुन सांगावया मी आलें कलियुगास ।
ब्रह्माविष्णुमहेश पुती शकुन आम्हांस ।
ऐसें निदान आम्ही सांगितलें त्यांस ।। २ ।।
धरित्री आकाश मज देखतां उत्पत्ती चंद्र सूर्य
दादा मज देखतां होती ।
ब्रह्माविष्णुमहेश मज देखतां उपजती ।
जेथें आहे शिव तेथें आदि शक्ती ।। ३ ।।
दाही अवतार मज देखतां झाले अकराही
रूद्र दादा होऊनियां गेले ।
अठ्यांयशी सहस्र ऋषी मज देखतां जन्मले ।
ब्रह्मादि तेहतीस कोटी देव खेळविले ।। ४ ।।
अठ्ठावीस युगे झाली चक्रवर्ती ।
कौरव पांडव गेले दादा नेगों किती ।
छप्पन्न कोटी यादव गेलें दादा को पंथी ।
आम्ही तुम्ही जाऊं मागे कोणी न राहाती ।। ५ ।।
पृथ्वीमध्ये दादा एक विपरीत होईल ।
बहीण भावा दोघाजणांचा विवाह लागेल ।
पांचा वरूषांची बाळा भ्रतार मागेल ।
सहा वरूषांची नारी गर्भिण होईल ।। ६ ।।
आणिक एक दादा माझा ऐकवा बोल ।
पृथ्वीवरूता बारा थोर झुंजाटसुटेल
थोर थोर दादा पर्वत उडोनी जातील अठराही
जाती एके ठिकाणी जेवतील ।। ७ ।।
कलियुगाची दादा ऐकावी थोरी ।
पुत्र तो होईल पित्याचा वैरी ।
भ्रतारा सोडोनी घरोघरीं फिरतील नारी ।
ऐसा माझा शकुन दादा आइका निर्धारी ।। ८ ।।
आणिक एक दादा माझें ऐका उत्तर आकार जाईल
अवघा होईल निराकार ।
जाती चंद्र सूर्य मग पडेल अंधःकार ।
धरित्री आकाश जाईल मग ऊँचा दिनकर ।। ९ ।।
आणिक एक शकुन माझा ऐकावा संतीं ।
तुम्हीं मूळ पीठी राहणें नांव माझें आदिशक्ती ।
अंबेचा व्यवहार त्राहे त्राहे आदिमूर्ति ।
एका जनार्दनीं प्रसन्न जाहली आदिशक्ती ।।१०''[३]

या भारूडातून ही कैकाय आपण यनाई असून चंद्र-सूर्याला आकार देणारी शक्ती असल्याचे सांगते. तेहतीस कोटी देवांना अंगाखांद्यावर खेळवणारी ही कैकाय शकुन सांगते. त्यात ती कलियुगाचे भविष्य सांगते. पृथ्वीवर विपरीत घडेल. बहिण भावांमध्ये विवाह लागेल. पाच वर्षाची मुलगी भ्रतार मागेल. सहा वर्षाची मुलगी गर्भवती राहिल. पृथ्वीवरचे सर्व पर्वत नाहीसे होतील. एवढा प्रचंड वारा सुटेल. जाती जातींमधील भेद नाहीसा होऊन अठराही जाती एकत्र जेवतील. पुत्र पित्याचा वैरी होईल. स्त्री स्वातंत्र्य निर्माण होऊन संत एकनाथांच्या काळात चूल आणि मूल सांभाळणाऱ्या महिला घराबाहेर पडतील. आकार जाऊन निराकार होईल. चंद्रसूर्य धरतीही नाहीशी होईल. असे भविष्य कथन करणारी ही कैकाय मुळ महामाया आहे.

डॉ. विश्वनाथ शिंदे या कैकायी विषयी लिहितात, या महामायेचे मूळ रूप लोकपरंपरेशी नाते सांगणारे आहे. महाराष्ट्रात 'कैकाडी' नावाची एक जमात आहे. लक्ष्मण माने यांच्या 'उपरा' या आत्मकथनात या जमातीची समग्र माहिती आली आहे. ही जमात मुळातली दक्षिण भारतातली. 'कुरवा' या नावाने तिकडे ओळखली जाते. 'कैकाडी' झाडाच्या कोवळ्या फांद्यांपासून पाट्या, डाली विणण्याचे काम करतात. तर त्यांच्या स्त्रिया सुया, बिब्बा, काळे मणी, पोत विकतात. डोक्यावर वेताच्या काड्यांनी विणलेली बुट्टी बुरूकले असते. हातात काठी असते. तीच ही भारुडातून येणारी कैकाय- कैकाडीन, कुरूवंजी होय. या कैकाडी स्त्रिया भविष्यकथनही करत असतात. त्यांच्या हातात परडी असते. परडीत तांब्या-पितळेची देवीची मूर्ती असते. अशी ही कैकाय, कुरुवंजी एकदा माझ्या दारावर आली. तिला अंगणात बोलावून मी तिच्याकडून भविष्य ऐकून घेतले. संतांनी सगुण आणि निर्गुण रूपात वर्णन केलेली महामाया अशाप्रकारे अरे मला भेटली. लौकिक जीवनातील कैकाडीन, कैकाय पाहून संतकवींनी तिला अलौकिक निर्गुण स्वरूपात भारूडातून मांडली. रूपशालिनी, कंजाक्षी आकर्षक रूप धारण केलेल्या रूपात दाखवून तिला कवींनी महामाया केले. तो त्यांच्या प्रतिभेचा अनोखा आविष्कार होता. पण ती मुळात भटक्या जातीतील दारोदार फिरणारी एक भटकी स्त्री होती. तिच्यापासून प्रेरणा घेऊन एकनाथांनी भारूड रचले आणी शकुन सांगणारी कैकाय साकार झाली.[३]

संत एकनाथांच्या या या शकूनामध्ये भावा-बहिणीमध्ये विवाह होईल आणि पाच वर्षाची बाळा भ्रतार मागेल. सहा वर्षाची नारी गर्भीण होईल या स्वरुपाची भविष्यवाणी आलेली आहे. विवाह संस्कार या लोकतत्त्वाच्या अनुषंगाने आपणास लोकरूढी, लोकपरंपरा, लोकविचार, लोकविधी व काही लोकसंकेतही हे पहावयास मिळतात. माणूस आदिम अवस्थेतून पुढे जाऊन जेव्हा समूहानं राहू लागला तेव्हा समूहाच्या दृष्टीने काही नीतिनियम माणसाने बनवले. या नियमांमध्ये स्त्री-पुरुष संबंधांच्या संदर्भात देखील नीतिनियम माणसाने बनवले व त्यातून विवाहसंस्था अस्तित्वात आली. डॉ. म. सु.पगारे लिहितात, आदिमानव असलेला माणूस निसर्ग अवस्थेत होता. तोपर्यंत लग्नसंस्कार हा भागच त्यांच्या आयुष्यात नव्हता. पुढे जाऊन तो समूहाने एकत्र राहू लागला. सुसंस्कारित झाला तेव्हा त्याच्या इहलोकीच्या जीवनव्यवहारात लोकतत्त्व डोकावू लागले. लोकरूढी, लोकपरंपरा, लोकविचार, लोकविधी, लोकसंकेत यामुळे लोकसंस्कृतीचा विकास होऊ लागला. या लोकतत्त्वातून उदयास आलेला विवाह हा संस्कार आहे.४ तर विवाह संस्कारांच्या संदर्भात डॉ. केतकर लिहितात, स्त्री-पुरुषांमध्ये कायदेशीर प्रकाराने पती-पत्नीचे नाते निर्माण करून त्यांच्यामधील शारीरिक, धार्मिक व नैतिक संबंध निश्चित करणारी पद्धती म्हणजे विवाह होय. ५ वरील दोन्ही अभ्यासकांच्या मतांचा विचार करता विवाह संस्कारांच्या मागे लोकतत्त्वीय आणि इहवादी भूमिका दिसून येतात. खरेतर प्राण्यांच्या जगात देखील काही बाबतीत नीतिनियम असल्याचे सांगितले जाते. 'जंगल बुक' सारख्या चित्रपटांमधून जंगलाचे ही नीतीनियम असल्याचे दर्शन आपणास घडते. तथापि माणूस म्हणून एक उन्नत व सुसंस्कृत सजीव म्हणून इतर प्राण्यांपेक्षा माणूस वेगळा ठरतो. विवाह बंधनाच्या संदर्भात देखील जे नीतिनियम माणसाने बनवले त्यांना धर्म परंपरेत स्थान प्राप्त झाले. विशिष्ट धर्म आणि संस्कृतीप्रमाणे त्यात थोडाफार फरक असला तरी अनेक बाबतीत साम्यदेखील आढळते. संत एकनाथांच्या [illegible] आलेले भविष्यकथन हे बालविवाह आणि भाऊ [illegible] विवाहसंबंध या अनुषंगाने आलेले दिसते. प्राचीन काळी [illegible] विवाहसंबंध होत असत. यासंदर्भात पं. महादेवशास्त्री [illegible] भारतीय संस्कृतिकोषफ खंड ८ मध्ये इजिप्त व इरा[illegible] संस्कृतीत अतिप्राचीन काळी सहोदरांचा विवाह होत [illegible] माहिती दिलेली आहे. मात्र अशा सहोदरांच्या विवाहातून [illegible] व शारीरिकदृष्ट्या अपंग असलेली संतती जन्मास येत. [illegible] माणसाला झाल्यामुळे सख्या भावाबहिणींचे विवाह [illegible] स्वरूपाचे नीतिनियम तयार झालेले दिसतात. डॉ. म. सु. [illegible] लिहितात, शास्त्र असे सांगते की, एका रक्तामध्ये [illegible] आल्यास त्यांची संतती अर्धवेडी किंवा पूर्णवेडी जन्मा[illegible] त्यामुळे समाजात या पद्धतीचे अस्वास्थ्य निर्माण होऊ [illegible] भावा-बहिणीतील संबंध प्रस्थापित होऊ नये म्हणून [illegible] बनले असावेत.[५] याचाच अर्थ विवाहविषयक लोकसंकेतांना [illegible] आधार आहे. लोकअनुभवातून हे लोकसंकेत बनलेले [illegible]

संत एकनाथांच्या भारूडातून कलियुगाविषयीची चिंता [illegible] होताना दिसते. अनुभवातून आलेल्या लोकसंकेतांना [illegible] बालविवाह किंवा सख्या भावा बहिणींमध्ये विवाह होतांना [illegible] अशास्त्रीय अनैतिक व लोकसंकेतांना सोडून असलेले होताना [illegible] जाणीव संत एकनाथांनी करून दिलेली आहे. विवाह[illegible] लोकतत्त्वांचा पुरस्कार त्यामधून ते करतात. अठरापगड जाती [illegible] जेवतील येथे मात्र लोकसंकेत आणि परंपरांचा हेतू जाती [illegible] पाहिजेत असा दिसून येतो. 'माणसाच्या मनातून जी जात [illegible] जात' असे म्हटले जाते. या जातींची निर्मिती देखील मानवी [illegible] विकसित होत असताना झालेली दिसते. व्यवसायानुसार [illegible] ठरलेल्या आपणास दिसतात. समाजाच्या आवश्यक[illegible] कृषीव्यवसायाला पूरक, या व्यवसायासाठी लागणारी [illegible] हत्यारे व इतर जीवनावश्यक गोष्टींची निर्मिती करणारे [illegible] व्यवसाय अस्तित्वात आले. कौशल्याधारित असणारे हे [illegible] फक्त आपल्या मुलाचाच शिकण्याची वृत्ती यामुळे त्या व्यव[illegible] वडिलोपार्जित परंपरा निर्माण झाली. या [illegible] व्यवसायीकरणातूनच व्यक्तीस जात चिकटली असावी [illegible] करता येतो. पूर्वीच्या काळी असणारी 'धर्म' ही संकल्पना [illegible]

र्म या शब्दाशीच निगडीत दिसते. 'धारयेती इत्यहु धर्म:' अशी र्मांची एक व्याख्या आलेली दिसते. म्हणजे व्यक्ती जे धारण तो ते गुणकर्म हा त्याचा धर्म ठरतो. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, णि शूद्र या चातुर्वर्ण्यामध्ये झालेली विभागणी देखील कर्माच्या धारावरतीच झालेली आपणास दिसते. मात्र त्यातही परंपरागतता कालौघात निर्माण झाली. एक व्यवस्था म्हणून स्तित्वात आलेले धर्म, वर्ण, जातींचे परंपरा पुढे वडिलांचा व्यवसाय मुलाने करावा या लोकसंकेतानुरूप चालू राहिली. मात्र कालौघात यातील काही कर्म श्रेष्ठ, उच्चप्रतीची व काही कर्म निष्ठ, हलक्याप्रतीची मानली गेली. त्यातून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य शूद्र या क्रमाने वर्णक्रम तसेच जातीची उतरंड तयार झाली. ब्राह्मण सर्वश्रेष्ठ व अंत्यज सर्वात कनिष्ठ यामध्ये असलेल्या इतर जाती व त्यांच्या मध्येही पुन्हा उपजाती निर्माण होऊन या जाती-जातींमध्येही श्रेष्ठ-कनिष्ठता मानली जाऊ लागली. आपापल्या जातीचे श्रेष्ठत्व टिकवण्यासाठी मग स्वजातीतच विवाह होऊ लागले. त्या संदर्भातील लोकसंकेत अस्तित्वात आले. काही ठिकाणी श्रेष्ठ-कनिष्ठता केवळ 'बेटीबंदी' पुरती मर्यादित नव्हती तर 'रोटीबंदी' म्हणजे एकत्र भोजन (एकाच पंगतीत) सहभोजन देखील निषिद्ध मानले जात होते. यातून समाजात भेदाभेद मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झाला. स्त्रीशूद्रांवर अनेक बंधने लादण्यात आली. भविष्याविषयीचे भविष्य कथन करतांना हे भेदाभेद नाहीसे होतील. उघडपणे जाती एकत्र येतील हा चांगला शकूनही संत एकनाथांनी कुन या भारूडातून सांगितलेला आहे. तसेच स्त्री जातीवरची बंधने जाऊन त्याही मुक्तपणे कुठेही विहार करू शकतील. हा देखील चांगला शकुन म्हणावा लागेल.

'पुत्र तो होईल पित्याचा वैरी' यातून दोन पिढ्यांमधील असणारा कौटुंबिक संघर्ष याविषयीचे भविष्यकथन आहे. पिता-पुत्र संघर्ष हा तसा नवीन नाही. प्रत्येकच काळात जुन्या पिढीला नवी पिढी आपलं ऐकत नाही असं वाटत राहतं. तर नव्या पिढीतील युवकांना जुनी पिढी जुनाट विचारांची वाटते. ज्या कुटुंबामध्ये पिता-पुत्रांमध्ये व्यवस्थित संवाद असतो आणि जुन्या पिढीतील लोकसंकेतांचे महत्त्व नव्या पिढीतील युवक समजून घेतात. नव्या पिढीला कालानुरूप आवश्यक असणारे बदल आपल्या आई-वडिलांना त्यांच्यातील चांगल्या-वाईट परिणामांसह मुले समजून देऊ शकतात व जुन्या पिढीतील आई-वडील ते समजून घेण्याच्या मनस्थितीत असतात त्या वेळेला या दोन पिढीतील संघर्ष कमी होतो. कौटुंबिक स्नेह व जुन्या पिढीविषयीचा आदर्श देखील टिकून राहतो. आई-वडीलांप्रती मुलांनी कृतज्ञ असणं, त्यांचे अनुभवाचे बोल हे मुलांच्या हितसंबंधांनेच असतात हे समजून घेणं आवश्यक असतं. वडीलधाऱ्यांचा मान-सन्मान वृद्धापकाळी त्यांची काळजी घेतली गेली पाहिजे त्या अनुषंगाने आलेल्या लोकतत्त्वांचा संत एकनाथ येथे पुरस्कार करताना दिसतात. त्यासाठी शकून सांगणाऱ्या यमाई, कैकाय या लोकविश्वासाचा वापर देखील त्यांनी करून घेतलेला आहे.

सरोदा / शकून :

शकुन सांगणारा सरोदा देखील संत एकनाथांच्या भारूडातून भेटतो.

आतां सांगतों एक शकुन बरा । कांही मज सरवद्यास दान करा ।
दान द्यावयाची सोय धरा। चौर्‍यांशी लक्ष फेरा चूकेल कीं जी राजंनो ।।
वासनेचें काळें चिरगुट । मीपणाची बांधोनी मोट ।
विषयवासनेची सोडोनि गांठ । दानश्रेष्ठ मज करा जी राजांनो ।।
आकाशाची घेऊनि वाटी । त्रिगुण तेल भरूनि ताटी ।
दान करितां उठाउठी । वोखटी पीडा टळेल कीं जी राजांनो ८

लोकांचं भविष्य सांगून त्यांच्याकडून दान मांगणे या प्रकारची भिक्षुकी पूर्वीपासून आपल्याकडे अस्तित्वात आहे. दान देणे, हे पुण्यकर्म आहे. दान करण्यामागे दया, सहानुभूती, परोपकार, उदारता असे अनेक भाव असतात. संपत्तीचा विनियोग विवेकाने करणारी माणसे अडल्या-नडलेल्याना मदत करतात; करत असतात. ज्ञानदान, विद्यादान, अन्नदान, श्रमदान, रक्तदान, देहदान अशा वेगवेगळ्या गोष्टी दान केल्या जातात. भारतीय संस्कृतीत या दानाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. 'परमेश्वर वेगवेगळ्या रुपात येऊन आपली परीक्षा पहात असतो; तो प्रसंगी भिक्षेकरी किंवा मुका प्राणी यांच्या रूपातही येतो' अशी लोकधारणा आपल्याकडे आहे. 'अतिथी देवो भव' असे देखील आपल्याकडे म्हटले जाते. हरिश्चंद्र राजा, शिबी राजा, बळीराजा, कर्ण असे दानवीर अनेक कथांमधून आलेले आपणास दिसून येतात. त्यांच्यात दानी वृत्तीविषयी अनेक दंतकथा चालत आलेल्या दिसतात. त्याच बरोबर कोणत्या प्रसंगी कोणते दान दिले की, अधिक पुण्य प्राप्त होते? या संदर्भात देखील व्रतवैकल्यांच्या निमित्ताने असणाऱ्या पोथ्या पुराणांमधून उल्लेख आलेले

दिसतात. धर्मामध्ये सत्पात्री दान म्हणजे योग्य व्यक्तीसच दान दिले पाहिजे; या संदर्भातही मार्गदर्शन आलेले आहे. दाना चे विविध प्रकार व त्यापासून मिळणारे फळ याविषयी 'गरुड पुराण' यातून देखील उल्लेख आलेले दिसतात. उदाहरणार्थ जलदान करणारा तृप्ती प्राप्त करतो. अन्नदान करणारा कधी न संपणारे सुख प्राप्त करतो. तीळ दान करणारा चांगली प्रजा प्राप्त करतो. दीपक दान करणारा चांगले डोळे प्राप्त करतो. भूमी दान करणारा सर्व पदार्थांचे सौख्य प्राप्त करतो. सोने दान करणारा दीर्घायुष्य प्राप्त करतो. चांदी दान करणारा उत्तम रूप प्राप्त करतो. अंथरूण दान करणारा चांगला जोडीदार प्राप्त करतो. अभयदान देणारा ऐश्वर्य प्राप्त करतो. धान्य दान देणारा सौख्य प्राप्त करतो. विद्या दान देणारा स्वर्गप्राप्ती करतो. गाईला घास घालणारा सर्व दोषांपासून मुक्त होतो. सरणासाठी लाकडे दान करणारा अग्नी सारखा प्रखर होतो. दुसऱ्यांसाठी तन्मयतेने जो श्रमदान करतो त्याला परम सौख्य आणि दीर्घायुष्य प्राप्त होते.९ या स्वरूपाची दानातील फलप्राप्ती सांगितलेली आहे. दान करणे ही चांगलीच गोष्ट आहे एकमेकांप्रती प्रेम आणि सहकार्याची भावना त्यातून वाढीस लागून सामाजिक सौहार्द निर्माण होण्यासाठी मदतच होते. धनिक आणि ऋणाईत व्यक्तींमधील दरी कमी होण्याच्या दृष्टीने दान हे महत्त्वाचेच ठरते. सहकार्य महत्त्वाचे ठरते. मात्र असे दान केल्याने पुण्य मिळते, मोक्ष मिळतो, स्वर्ग प्राप्ती होते, दीर्घायुष्य प्राप्त होते, चांगले डोळे प्राप्त होतात; या सर्वच समजुती लोकभ्रम ठरतात.

संत एकनाथांच्या भारूडामधून 'त्रिगुण रुपी तेल' हा सरोदा दान मागतो आहे. सत्त्व रज आणि तम या तीन गुणांनी युक्त असणारी अवस्था म्हणजे सगुण साकार रूप आणि हे तीन गुण दान करणे म्हणजे निर्गुण अवस्था प्राप्त होणे असा आध्यत्मिक अर्थ त्यात आहे. परमेश्वर हा निर्गुण निराकार असून त्यामुळे तो कोणताही भेदभाव करत नाही. सुख-दुःख, व्याधी यापलीकडे सर्वांप्रती समान भाव त्याच्या ठायी असतो; अशी लोकश्रद्धा आहे. हिंदू धर्म परंपरेनुसार विशेषतः शनिदेवाला व मारुतीला असे तेल अर्पण केले जाते. तेल अर्पण करण्यातून आपल्या मागील पीडा जाते अशीही लोकश्रद्धा दिसते. संत एकनाथांच्या भारूडातून सत्त्व, रज, तम विरहित निर्गुण अवस्था प्राप्तीसाठी व अशी अवस्था प्राप्त झाल्यानंतर सर्वांभूती समभाव पाहणाऱ्या माणसासाठी, समाजासाठी, सुसंस्कृत समाज-निर्मितीसाठी या दान करण्याच्या ... मिळणाऱ्या पुण्याच्या कल्पनेतील ... संत एकनाथांनी येथे केलेला दिसून येतो.

शंखीण-डंखीण :

संत एकनाथांचे शंखीण-डंखीण१० हे भारूड आध्यात्मिक ... आहे. हे जग मायेचा पसारा आहे. निर्गुण, निराकार ... हे भयावह आहे. परमेश्वराचे सगुण-साकार रूप ... आनंददायी आहे या आशयाचे असणारे हे भारूड आहे. ... मायावी रूपाची तुलना भयावह रूपाच्या शंखीण-डंखीणी... करतात. भूतांप्रमाणेच जनमानसात ज्या काही अतिमानवी शक्तीविषयक कल्पना असतात त्यातील शंखीण-डंखीण ही ... एक लोककल्पना आहे. मोकळे केस, रुंद कपाळ, मोठे ... डोळे असे भयावह चित्र या शंखीण-डंखीणच्या संदर्भात ... असलेले दिसते. या प्रतिमेचा रूपकात्मक वापर संत एकनाथ ... भारूडातून करतात. नाथांच्या भारूडातील ही शंखीण-... मराठमोळी आहे. ती लुगडे नेसते; मात्र बारा-सोळा लुगडे ... पुरत नाहीत. ती विश्वव्यापक शक्ती आहे. मोठ्या डोळ्यांचे ... फिरवणारी ती सर्वांवर लक्ष ठेवून आहे. तिला आवडणारे ... देखील येथील मराठमोळे लोकान्न आहे. वरण-भात, भाजी-... धिरडे तिला आवडल्याने रोजच्या सर्वसामान्य जेवणापेक्षा ... जेवली आहे. त्यामुळे तिला शंखीण-डंखीण समजून, ... पळून गेलेले आहेत. अशी माया समजून घ्यायची ... श्रीगुरूला शरण जाण्यावाचून पर्याय नसल्याचे संत एकनाथ ... प्रपंच सोडून स्वार्थ, फलप्राप्तीच्या हेतूने भक्तीमार्ग ... करणाऱ्याला धड प्रपंचही जमत नाही आणि परमार्थही ... नाही. त्याच्या मनाची भावावस्था ही शंखीण-डंखीणी ... भीतीयुक्त मनासारखी होत असल्याचे संत एकनाथ या भारूड... सांगतात.

भूतासंदर्भातील लोकभ्रम :

भूत लागणे, भूत बाधा होणे, भुताने झपाटणे या... लोकभ्रमदेखील लोकमानसात अस्तित्वात असलेले दिसतात. ... एकनाथांच्या भारूडांमधून या लोकभ्रमावर आधारित भारूड ... आहे.

भूत जबर मोठे ग बाई । झडपड करू गत काई ।
सूप चाटू चं केले देवऋषी । या भुताने धरली केशी ।
लिंबू नारळ कोंबडा उतारा । त्या भूताने धरियेला थारा ।
भूत लागले नारदाला । साठ पोरी झाली त्याला ।
भूत लागले ध्रुवबाळाला । उभा अरण्यात ठेला ।
एका जनार्दनी भूत । सर्वा ठाई सदोदित ।। ११ या भारूडातून संत एकनाथांनी 'कृष्ण रुपी भुताने' झपाटले असल्याचे म्हटले आहे. भुतांच्या संदर्भात समाजात काही लोकभ्रम अस्तित्वात असलेले आढळतात. जसे की, 'व्यक्ती मेल्यानंतर त्याच्या जर काही इच्छा अतृप्त असतील; तर त्या व्यक्तीच्या आत्म्याला मोक्ष किंवा मुक्ती मिळत नाही व ते भूत किंवा चुडेल, चेटकिन होतात असा लोकभ्रम आहे. आपल्या अपुऱ्या इच्छा पूर्ण करण्यासाठी ही भुते किंवा चुडेल व्यक्तींना झपाटतात. त्यांच्या शरीरात प्रवेश करतात. अती नैसर्गिक शक्ती प्राप्त झालेली ही भुते झाडांच्या आश्रयाने राहतात. त्यामुळे भुताने झपाटलेल्या व्यक्तीला देखील 'झाड' म्हटले जाते. अशी भुताने झपाटलेली माणसे त्यांच्या शरीरात प्रवेश केलेल्या भुताच्या इच्छेनुसार वर्तन करतात. असंबंध बडबड करतात. वेड लागल्यासारखे वागतात. त्यामुळे अशा व्यक्तींच्या घरच्यांना व नातेवाईकांना ते त्रासदायक ठरतात. तसेच भूत लागलेली व्यक्ती ही अज्ञानाने सुकून नंतर मरण पावते.फया स्वरूपाचे लोकभ्रम समाजात अस्तित्वात असलेले दिसतात. या लोकभ्रमातून भूताने झपाटलेल्या व्यक्तींच्या अंगातून भूत उतरवण्यासाठीचे अनेक मंत्र - तंत्र व उपाय केले जातात. देवऋषी, भगत (भक्त) यांच्याकडून अंगारे-धुपारे, गंडेदोरे केले जातात. लिंबू, नारळ, कोंबडी, बोकड यांचे नवस बोलले जातात.

भुतांच्या संदर्भातील लोकविश्वास, लोकभ्रम व त्याविषयीचे यातुविधी यासंदर्भात डॉ. तारा भवाळकर लिहितात, एकुणातच 'देव' कल्पना ही 'भूत' या कल्पनेची उत्तरकालीन अवस्था आहे; असा जगाच्या पाठीवरील मानववंश शास्त्रज्ञांचा सिद्धान्त आहे. 'भुतांच्या नाचातून धर्माचा उदय झालाफ हे डॉ. बार या मानसशास्त्रज्ञांचे व मानववंशशास्त्रज्ञाचे मत सुप्रसिद्ध आहे. (The Ghost Dance) 'भुतांचा नाच' या नावाचा त्यांचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. आणि 'भूतातून दैवते निघाली' हा सिद्धांतही सर्वमान्य आहे.

प्रस्तुत या विवेचनाला फारसा अवकाश नाही. पण श्रीकृष्णाला किंवा विठ्ठलाला 'भूत' म्हणतांना त्यामागे या 'आदिम समजुतीचा धागा' आहे. म्हणूनच भुताला वश करून घेण्यासाठी प्रभावी मंत्र लागतो. देवा बाबत त्याचा 'बीजमंत्र' हा वशीकरणाचा प्रभावी मंत्र मानला जातो. गुरूकडून ग्रहण केल्यास तो फलित होतो ही धारणा आहे. गुरु महात्म्याचे ते एक रहस्य आहे. संतांनी तो बडेजाव कमी केला आणि जनसामान्यांना सहज सुलभ असा 'नाम मंत्र' दिला. पण मंत्र कायम आहे. कारण देव हे पिसे आहे, भूत आहे ही धारणा कायम आहे[१२] वारकरी संप्रदायातील संतांनी नाम भक्तीचा सोपा मार्ग सांगितला. मंत्रतंत्र, विधी व त्यामधून निर्माण झालेले कर्मकांड लोकभ्रमातून निर्माण झालेली असतात. भूतांचे झपाटणे आणि तो लोकभ्रम दूर करण्यासाठी देवऋषी, भगत यांचेकडून अंडे, कोंबडे, बकरे, नारळ, लिंबू अशा वस्तू विनिमयाच्या संदर्भात होणारे शोषण या अंधश्रद्धेला संतांनी कडाडून विरोध केलेला दिसतो. भुतांविषयीची 'अंधश्रद्धा' लोकांच्या मनातून काढावयाची असेल तर त्यांच्या मनात देवाविषयीची 'श्रद्धा' निर्माण करणे व त्यासाठी माणसाच्या आदिम अवस्थेपासून भूत उतरवण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या मंत्रतंत्रादी, यातुविधी विषयीच्या लोकश्रद्धा, लोकसमज व लोकविश्वास या लोकतत्त्वांचा वापर करून 'बीजमंत्र' स्वरूप 'नामभक्ती' लोकांमध्ये रुजविणे हा संत एकनाथांचा हेतू या भारूडामधून आपणास दिसतो.

थोडक्यात संत एकनाथांच्या भारूडांतून आलेली लोकविश्वास, श्रद्धा-अंधश्रद्धा व लोकभ्रमविषयक लोकतत्त्वे ही समाजाचे उद्बोधन व्हावे या हेतूने आलेली आहेत. त्यातून अंधश्रद्धा, लोकभ्रम यांचे समर्थन करणे किंवा समाजात लोकभ्रम पसरविणे असा संत एकनाथांचा हेतू नव्हता; तर लोकमानसातील रुजलेल्या लोकतत्त्वांचा योग्य वापर करून वारकरी संप्रदायाचा विचार लोकांपर्यंत पोहचविणे. भक्तीच्या माध्यमातून अठरापगड जातीतील भेदाभेद नाहीसा होण्यासाठीची तळमळ त्यामधून दिसून येते. सामाजिक नीतीनियमांचा पुरस्कार आणि भोंदू बुवा-बाबांकडून अडाणी, अशिक्षित समाजाचे होणारे शोषण थांबावे हा हेतू त्यामागे असल्याचे लक्षात येते.

संदर्भ सूची :

१. पगारे (डॉ.) म. सु., अहिराणी लोकगीतातील लोकतत्त्व, इहवाद आणि लोकभाषा, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, द्वि.आ. १६ मे २००३, पृ.क्र. ४९.

२. संत एकनाथांची गाथा - अभंग क्रमांक ३७२८.

३. डॉ. विश्वनाथ शिंदे, 'कैकाडीन आणि महामाया', - https://maharashtratimes.com/astro/maza-adhyatma/vishwnath-shinde/-/articleshow/१८६२०५५४.cms -Acc. दि. २२.०२.२०२१.

४. पगारे (डॉ.) म. सु., अहिराणी लोकगीतातील लोकतत्त्व, इहवाद आणि लोकभाषा, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, द्वि.आ. १६ मे २००३, पृ.क्र. ८२.

५. केतकर श्री. व्यं., 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश', विभाग २०, महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मंडळ लि. नागपूर तर्फे पुणे, १९२६, पृ.क्र. २४३.

६. जोशी (पं.) महादेवशास्त्री, 'भारतीय संस्कृती कोश,' खंड ७, भारतीय संस्कृती कोश मंडळ पुणे, ३१ ऑगस्ट १९७४, पृष्ठ क्रमांक ७१५.

७. पगारे (डॉ.) म. सु., अहिराणी लोकगीतातील लोकतत्त्व, इहवाद आणि लोकभाषा, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, १६ मे २००३, पृ.क्र. ८३.

८. संत एकनाथांची गाथा - अभंग क्रमांक ३..

९. https://www.lokmat.com/bhakti/... what-kind-charity-brings-goodness-and-be... give-a६७९/

१०. संत एकनाथांची गाथा - अभंग क्रमांक ३..

११. तत्रैव, अभंग क्र. ३८२५.

१२. भवाळकर (डॉ.) तारा, 'लोकसंचित', ... पुणे, प्र.आ. २५डिसेंबर१९८९, पृ.क्र.८०-८१.

--*